

Den oklara jämlikheten

Jämlikhetsbegreppet håller på att komma i centrum av den politiska diskussionen inför 1970 års val.

Begreppet jämlikhet måste dock i likhet med många andra vaga honnörsord närmare definieras för att man skall veta vad olika människor tolkar in i det.

Docent Kurt Samuelsson behandlar i den här artikeln bl a vilka aspekter på jämlikhet som är relevanta vid det samhällsliga reformarbetet.

Pappa, får en bofink se ut hur som helst? Denna fråga från den lille gossen som fått "bofink" till svar, vilken fågel han än efterfrågade namnet på, kan, både idéhistoriskt och då det gäller den nu aktuella debatten, med stor rätt tillämpas också på jämlikheten. Den får tydligen se ut nästan hur som helst, eller i varje fall får man inga närmare förklaringar på vad människor egentligen tänker sig när de talar om jämlikhet. Därför är det ett politiskt tämligen ointressant konstaterande att snart sagt alla talar för och kräver jämlikhet. Det kan i realiteten vara — och är säkerligen — alldeles olika saker, de föreställer sig. I den mån de egentligen föreställer sig någonting alls mer konkret, och inte bara finner det angeläget att stoltsera med ett ord som tydligen har en stark appell.

När ordet (åtminstone i modern tid) först fick politiskt burskap, i den amerikanska frihetsförklaringen och i den franska revolutionens ståtliga treklang av frihet, jämlikhet och broderskap, hade det ett ganska entydigt och klart innehåll. Man avsåg helt enkelt lika lagliga rättigheter, det vill säga avskaffande av olika privilegier i form av börd- och yrkesrättigheter. Det är också klart att en sådan reform innebar någonting oerhört stort jämfört med det gamla samhällets ordning och var och förblir den nödvändiga, men därför inte tillräckliga grunden, för jämlikhet också i andra avseenden. Alla kunde anses som "födda jämlika och med lika rättigheter".

Men inskränkningen i jämlikhetsbegreppet var samtidigt tydligt — och en förutsättning för dess relativt sett höga klarhet. Det var de formella lika rättigheterna det gällde: att ha rätt att välja yrke och näring, att straffas på samma sätt för samma brott, att kunna nå varje ämbete, att få "ståndscirkulera" oavsett familjebakgrund, och också en jämlikhet i vissa stora friheter: tanke-, tros- och yttrandefrihet.

Att de reella resurserna för att begagna denna jämlikhet var ojämnt fördelade, att familjebakgrund, begåvning, geografisk situation, utbildningsmöjligheter och en rad andra omständigheter var olika och gav olika resultat för skilda människor angick så att säga inte denna jämlikhetstanke. Man drog inte ens slutsatsen att alla skulle ha lika rösträtt utan uppsatte olika bildningsspärrar och ekonomiska spärrar (ett slags förstånds- och intressegradering) som väl främst motiverades av praktiska skäl, men stundom också av principiella. Staten, som skulle skydda jämlikheten, blev nästan uppfattad som ett aktiebolag, där rösträtten fördelades efter "insatser" i form av inkomster och förmögenhet, så som exempelvis i den svenska representationsreformens rösträttsregler.

Den franska revolutionen hade inte endast spelat en stor roll för jämlikhetstankens spridning utan också för fastlåsningen vid dess begränsning. Revolutionens "urartning" och därefter reaktionen i form av Napoleons "borgerliga" imperialism — han återställde adels-

titlarna, men inte de gamla privilegierna —, fruktan för demokratins förvandling till plebiscit och diktatur via "pöbelvälden", industrialiseringen under ekonomiskt-liberala konkurrensidéer, ja, en hel församling av delvis disparata erfarenheter och idéer uppstod, som skapade rädsla för den helt jämlika demokratin, i betydelsen rösträtt för alla. Resultatet blev ett slags över- och medelklassdemokratier, där visserligen de formella likheterna inför lagen i övrigt behölls, men där dessa likheter reellt inte sällan blev kraftiga ojämlikheter. Inte endast så att den ene kunde få en rätts hjälp som inte stod den andre till buds utan också så att de straff, som utmättes för olika brott, skärptes ju mer positiv korrelationen mellan brottstyp och social lågrankning blev.

Att detta tillstånd inte var bra ens ur den begränsade formella jämlikhetssynpunkten erkändes på så att säga ett större principiellt plan också av dem som försvarade systemet. Det var "tyvärr" nödvändigt, måste betraktas som en övergångsföreteelse tills bättre utbildning och status i övrigt för alla kunde uppnås, så att alla blev bättre skickade att få del av det demokratiska inflyttandet. Man kan naturligtvis tolka detta som utslag av de obotfärdigas förhinder, se skrankorna som uppställda i ett klass-egoistiskt försvar för de egna faktiska privilegierna. I fråga om flera av de stora liberaler, som använde denna argumentering, är en sådan tolkning dock utan tvekan för enkel och orättvis. De

drömde om det bättre tillstånd de talade om, och kom efterhand med skilda reformförslag för att också åstadkomma det. Så trädde nya, vidgade jämlikhetsaspekter in.

Den nya synen

Kanske kan man en smula sammanpressat beskriva dessa nya aspekter så här: Det krävdes mer jämlika möjligheter för att kunna ta del av jämlikheten. Det betydde att de reella resurserna måste fördelas mer jämnt än de rådande. Man måste skapa lika — eller i varje fall mindre ojämlika — chanser, så att säga placera människorna vid ett och samma startsnöre. Detta var, sett i senare perspektiv som jag återkommer till, också en mycket begränsad värdering med begränsade krav så som de målsättningar som kunde härledas ur den. Men det var ändå ett stort steg, och i sin miljö omfattande reformkrav blev följden. Denna värdering hade en verklighetsföreställning som underlag, som i sin tur hade en närmast explosiv effekt då det gällde hela den sociala synen. Människor *var* inte hundra procentigt av naturen på det ena eller andra sättet, där de hade antingen Guds vilja eller sig själva (eller båda i en ologisk men inte ovanlig tankeförening) att skylla sin belägenhet på. De skapades och formades av sin sociala miljö och kunde således rimligen också omskapas och omformas, om den sociala miljön förändrades. Kravet på lika startmöjligheter (eller åtminstone

mindre olika) var så ett utslag av och återigen en drivkraft i en syn på människans relationer till sin sociala verklighet.

Men därmed blev själva den nya och vidgade föreställningen om jämlikhet genom lika startchanser uppenbarligen snabbt alltför snäv. Ty när skulle de mer lika startmöjligheterna anses föreligga: vid födseln, vid påbörjad skolgång, vid avslutad skolgång, ytterligare senare? Livet innehåller ju så många "startmöjligheter". Förändringar av sociala förhållanden kan ha betydelse inte endast vid ett visst tillfälle i livet, utan fortlöpande ganska länge, kanske nästan genom hela livet. Kunde ingen gränsdragning för de lika startmöjligheterna ske blev begreppet tämligen meningslöst och svävade snart över i en ytterligare vidgning: chanserna måste göras mer lika livet igenom genom kontinuerligt verkande insatser. Här kom olika ingrepp i marknadsmekanismerna inom ekonomi in i bilden, men framför allt socialpolitik i form av transfereringar och sociala försäkringar. Den etappen innebar i sin tur en kvalitativ förskjutning. Det gällde inte bara jämlikhet i fråga om chanser, som det stod var och en fritt att sedan bygga vidare på, livet igenom, utan också jämlikhet vid sidan om "chanserna", också för dem som missade alla chanser, således en utjämning också av "resultaten". Därmed var jämlikhetsaspekten definitivt utsträckt från de formella likheterna till de sociala och ekonomiska.

Fyra tankar om jämlikhet

En smula paradoxalt — eller i varje fall tillspetsat — kan den första rent formella jämlikhetstanken sägas ha utgått från föreställningen att alla i gruppen var lika. Då räckte det ju med formellt likaberättigande för att ge alla lika chanser. Också den andra, de lika startmöjligheternas tanke, var kvar vid denna likhetsteori: människor var lika, men en del yttre omständigheter skapade en olikhet, som måste undanröjas, varefter likheten så att säga i botten kunde ta sig sitt fria uttryck och loppet bli jämlikt. Den tredje tanken om den sociala miljöns påverkan, inte bara som yttre hinder — till exempel ha råd eller inte råd med utbildning — utan också som på ett djupare sätt påverkande den enskildes kvalitativa möjligheter, utgick från att människor var lika i det speciella avseendet att alla rönte ett starkt inflytande av sin miljö. Men alla i samma miljö blev därför inte lika; de fick endast sina "naturliga" anlag förstärkta. De var således i många avseenden "naturligt" olika. Men ville man då, för att anknyta till den fjärde tanken om jämlika resultat, utjämning också vid sidan om chanserna, blev kraven på aktiva politiska insatser större. Ju mer olika folk var i fråga om begåvning eller andra utförsgåvor och "naturliga" förutsättningar, desto större jämlikhetsskapande åtgärder krävdes för varje tänkt "jämlikhet". Medan likhet lätt skulle leda till jämlikhet, gjorde olikhet det svårare och mer krävande att nå den.

Vilken jämlikhet skulle då uppnås? Ja, här kommer vi tillbaka till inledningsordens bofink. En jämlikhet både totalt och i varje särskilt avseende är — precis som en total frihet — en logisk omöjlighet, eftersom jämlikhet i ett visst avseende omöjliggör jämlikhet i åtminstone något annat avseende. Att, för att anknyta till en ganska vanlig fras, skapa jämlika möjligheter för alla att förverkliga sina anlag och intressen är redan i sig själv en motsägelse: alltid skulle *någons* fria förverkligande av de egna anlagen och intressena hindra *någon annans* förverkligande av sina. Endera partens, eller i viss utsträckning båda parter möjligheter måste då inskränkas, samtidigt som någon tredjes anlag och intressen kan vara sådana att de faktiskt kan förverkligas fullt ut utan förfång för någon annans. Viktigare är emellertid att också om balans kunde nås i detta spel — så att det blev jämvikt — så uppstod som resultat ojämlikhet i något annat avseende, till exempel i fråga om inkomster och makt, eftersom människor har olika anlag och intressen då det gäller att skaffa sig inkomster och makt. Är för övrigt jämlikhet i inkomster trots ojämlikhet i prestationer, trots i sin tur i en rad fall jämlikhet i prestationsförmåga, jämlikt? I varje fall torde det vara svårt att få det uppfattat som rättvist, och orättvisa är också en form av ojämlikhet.

De två lösningarna

Ur detta dilemma fanns åtminstone två

utgångar, som dock båda följdriktigt — innebar att tanken på jämlikhet totalt och i varje särskilt avseende övergavs, (hur än "avseenden" sedan skulle definieras så att de kunde avgränsas från varandra). Den ena innebar att man tänkte sig ett slags summa av jämlikhet bestående av olika varande utjämnande ojämlikheter i de särskilda avseendena. Man kan kalla detta ett system av varandra kompenserande ojämlikheter. Den andra innebar att jämlikheten i varje särskilt avseende skulle drivas så långt att alla kvarstående ojämlikheter var relevanta med hänsyn till de sociala målsättningar man hade. Det kunde enligt denna tanke vara "relevant" att större prestationer betalades mer än mindre därför att de större prestationerna direkt eller indirekt kom samhället i dess helhet till godo och uppfyllde ett socialt syfte, som man inte eljest kunde få förverkligat eller förverkligat endast med medel, till exempel tvång, som man fann socialt oacceptabla. Svårigheten här blev, självfallet, att dels fastställa de sociala syftena, dels bestämma hur stora ojämlikheter som var "relevanta" för att dessa syften skulle uppnås, det vill säga hur stora skillnader i till exempel lön mellan två olika prestationer som skulle behövas för att den större skulle bli fullgjord.

När man utifrån den första av dessa "lösningar" kräver åtgärder för större jämlikhet anser man att summan av varandra kompenserande ojämlikheter

blir alltför olika för skilda personer eller grupper. De sociala indikatorer som står till buds ger alldeles klart vid handen att summorna är mycket olika, därför att ojämlikheterna mer sällan verkligen är kompensatoriska. Vanligen är de i hög grad i stället sammanfallande, så att högre inkomster, större makt, bättre kulturella möjligheter, högre social prestige, et cetera faller hos en och samma person eller grupp, till stor del naturligtvis därför att de socialt helt enkelt betingar varandra.

När man tar lösning nummer 2 till utgångspunkt, frågar efter relevansen, anser man att de föreliggande skillnaderna inte är relevanta med hänsyn till de sociala syften som man har eller som, vare sig man har dem själv eller inte, föreligger som dominerande i samhället. Bristen på relevans kan emellertid avse olika saker: exempelvis att skillnaderna är korrekta i princip men för stora, eller att de visserligen i och för sig är "lagom" i betydelsen erforderliga men felaktigt fördelade, så att fel insatser eller grupper belönas, eller att de är både för stora och felaktigt placerade. I det sistnämnda, kombinerade fallet, sker lätt en anknytning till lösning nr 1: skillnader i de speciella avseendena kan accepteras som relevanta — till exempel för att stimulera viss rörlighet i ekonomin — men de bör vara i det närmaste — dock inte helt — kompensatoriska. Därigenom kan också relativt små skillnader i det för tillfället aktuella avseendet räcka, och de relevanta olikheterna alltså

hållas begränsade. Om alla övriga ojämlikheter går jämnt ut räcker, enligt en tillämpning av valhandlingsteorin, en ganska liten extra olikhet för att framkalla anpassning till det önskade alternativet.

En annan sak är sedan hur de olika ojämlikheter som genom kompensatoriska effekter i det närmaste skulle ge "lika summor" ska mätas och evalveras i varandra. I en verklighet, där ojämlikheterna i så hög grad inte är kompensatoriska utan adderar sig i serier av nästan endast "höga", respektive endast "mellangoda", respektive endast "låga" siffror kan detta räknebekymmer emellertid betraktas som praktiskt så avlägset att det för varje praktiskt politiskt

syfte kan lämnas därhän. Man kan lugnt nöja sig med att både söka "banta" ner skillnaderna i alla de särskilda avseenden, där de kan betraktas som irrelevant stora, och pressa skillnaderna mellan summorna genom att en smula bättre söka blanda korten till kompensatoriska effekter. Men det torde också kunna betraktas som önskvärt att man talar om vilka ojämlikheter som ska kompensera varandra och vilka som i sig själva bör pressas samman. Ty här om råder förmodligen en del skilda åsikter — till en del därför att man har olika sociala syften, till en annan del, därför att man är oense om medlen att nå samma sociala syften.